
**MONTSERRAT BATLLORI,
NARCÍS IGLÉSIAS I ANA MARIA MARTINS**

**SINTAXI DELS CLÍTICS
PRONOMINALS
EN CATALÀ MEDIEVAL***

1. INTRODUCCIÓ

Els primers estudis científics sobre la llengua catalana medieval es van produir en ple procés de codificació. En un context que reclamava definir per a la llengua catalana un codi modern i respectuós alhora amb la tradició, els estudiosos que es van interessar per la llengua medieval, i especialment els pocs que es van fixar en la sintaxi, van analitzar el seu objecte d'estudi, la llengua medieval, a partir d'uns interessos i d'uns pressupòsits molt determinats. Per posar un exemple relacionat amb l'estudi que presentem: als anys vint i trenta es va estudiar el funcionament dels clítics en la llengua medieval per determinar quines havien de ser les formes normatives.

Afortunadament, l'estudi actual de la llengua medieval no està condicionat per necessitats codificadores. De fet, pel que fa al cas dels clítics pronominals, ja comença a haver-hi uns quants estudis molt importants que des de la diacronia presenten un excel·lent quadre interpretatiu del seu funcionament i evolució: per al català és fonamental el llibre de Fischer (2002), i per a una visió conjunta de les llengües romàniques (incloent-hi el català) els treballs de Rivero (1986a, 1986b, 1991 i 1997), Fontana (1993 i 1997), Barbosa (1993 i 1996), Halpern i Fontana (1994), Halpern (1995), Benincà (1995) i Martins (1994a i següents), entre d'altres. Quant a l'estatus

(*) Investigació subvencionada per 2001SGR00151, BFF2002-04071-C02-02 i 2002XT00036 per a Montserrat Batllori.

sintàctic, a la majoria d'estudis es considera que els pronoms àtons de les llengües romàniques antigues presenten com a característica diferenciadora respecte als clítics de les llengües romàniques actuals el fet que són projeccions màximes (i no nuclis). Cal fer notar, però, que nosaltres tractarem aquests elements com a nuclis –tal com fan, entre d'altres, Martins (1994a i següents) i Fischer (2002)–, perquè partim de la base que no han canviat el seu estatus al llarg de l'evolució.

Amb aquest article ens proposem oferir una descripció general de la sintaxi dels clítics del català medieval des d'una perspectiva comparativa. Així, l'apartat 2 presenta una visió general de la distribució sintàctica dels pronoms àtons de les llengües romàniques medievals (concretament, del francès, el castellà i el portuguès medievals). L'apartat 2.1 presenta les característiques fonamentals dels pronoms àtons del francès antic i, en la mateixa línia, l'apartat 2.2 i el 2.3 examinen l'ordre i la distribució dels clítics en portuguès i castellà medievals. Al l'apartat 2.4 es resumeixen els fets lingüístics descrits als apartats anteriors. D'altra banda, l'apartat 3 es dedica enterament a l'estudi dels clítics pronominals del català antic. S'estableix una primera classificació en entorns [+finit] i [-finit] (apartats 3.1 i 3.2, respectivament) i, dins de les oracions amb verb finit, s'examina el comportament dels clítics a les oracions principals i a les subordinades (3.1.1 i 3.1.2, respectivament). Dediquem, a més, l'apartat 3.1.3 a l'estudi de la interpolació i el 3.1.4 al de la interpretació semàntica de la variació enclisi/proclisi. Quant als entorns no finits, s'analitza la cliticització a l'interior de les oracions d'infinitiu (3.2.1), l'elevació o pujada de clíctic (3.2.2), la cliticització al gerundi (3.2.3) i a les estructures de participi (3.2.4), i l'avançament estilístic (3.2.5). A més, a l'apartat 3.3.3 arrodonim el nostre estudi amb l'evidència empírica de la variació entre pronoms forts i pronoms clítics en el mateix tipus de configuracions, en la qual cosa el català antic s'assembla tant al portuguès medieval com al castellà medieval. Finalment, l'apartat 4 inclou les conclusions d'aquest estudi.

En alguns casos, revisem alguna de les qüestions proposades en diferents estudis recents; en d'altres casos, ens limitem a apuntar fenòmens que haurien de ser estudiats de manera més monogràfica. En tots els casos, hauríem pogut aprofundir més si haguéssim pogut tenir a l'abast un corpus ben etiquetat que fos representatiu dels diferents períodes i dels tipus textuals de la llengua medieval.

2. LA DISTRIBUCIÓ I L'ORDRE DELS CLÍTICS

A fi i efecte d'oferir una descripció de la distribució sintàctica dels pronoms àtons del català antic que s'acomodi a la dels clítics de les llengües romàniques antigues, passem a examinar algunes d'aquestes llengües amb més detall.¹ El fet de conèixer les gramàtiques del francès, portuguès i castellà antic ens permetrà descriure el català antic des d'una perspectiva comparativa que ens facilitarà la interpretació de les dades i, a grans trets, marcarà el punt de partida de l'anàlisi que proposarem.

2.1 FRANCÈS ANTIC

A les oracions de verb finit del francès antic, els pronoms àtons poden ser proclítics quan no apareixen en primera posició –és a dir, o bé quan van precedits com a mínim d'un constituent en frases matrius afirmatives –assertives o interrogatives com (1a) a (1c)–, o bé en frases negatives –(1d) a (1e)–, i subordinades –(1f) a (1g). En cas contrari són enclítics –vegeu (2a) i (2b). És a dir, quan el verb és el primer constituent de la frase, la impossibilitat de col·locar el clíctic en posició inicial determina que hi hagi enclisi obligatòria (i no proclisi).²

- (1) a. E cest áfaire li mustrad é sun conseil li dunad que... (*Quatre Livre des Rois*, Kok 1985: 75).
- b. Il le me dunad á sun plaisir é jo li rend pur lui servir (*Quatre Livre des Rois*, Kok 1985: 75).
- c. Por quoi, dist Eustaces, le querez vos? (*Saint Eustace*, Kok 1985: 78).
- d. Ne m'en chaut, fet Lancelos (*Artu*, Kok 1985: 75).
- e. Ne nos connoissiez vos mie? (*Artu*, Kok 1985: 78).
- f. Parler voldreie un poi a tei, si te ploüst (*Quatre Livres des Rois*, Kok 1985: 92).
- g. –Comment? fait Aucassins, en volés vos que je vos venge? (*Aucassin et Nicolette*, Kok 1985: 78).

1. No examinem totes les llengües romàniques, però cal tenir en compte que les que hem descrit exemplifiquen tots els patrons possibles en aquestes llengües. Els clítics del gallec, el portuguès i el castellà antics presenten la mateixa distribució sintàctica i, de la mateixa manera, l'occità s'agrupa amb el català. Alguns dialectes de l'italià antic serien similars al francès i d'altres s'assemblarien més al grup gallec/portuguès/castellà o al grup català/occità.

2. Quant a les oracions d'imperatiu, Kok (1985: 78-79) mostra que en francès antic hi ha enclisi en frases en què el verb es troba en primera posició (V1) i proclisi en frases en què apareix en segona posició (V2), tal com passa a les declaratives.

- (2) a. Enveierent le en terre de Philistíim (*Quatre Livres des Rois*, Kok 1985: 80).
 b. Sire, entre moi et Gaheriet irons en la forest; vendroiz i vos? (*Artu*, Kok 1985: 82).

A les oracions en què hi ha enclisi, tot i que el verb no ocupa la primera posició, els constituents que precedeixen el verb estan tematitzats i, per tant, separats del verb per una pausa prosòdica. Prosòdicament aquestes estructures són equivalents a les que tenen el clític en posició inicial absoluta –com es veu de (3a) a (3c).

- (3) a. Sire, icestui escu, veïstes le vos onques mes? (*Artu*, Kok 1985: 82).
 b. Ha! Diex, faudra me ja mes ceste dolor? (*Queste*, Kok 1985: 83).
 c. Par la foi que vos devez monseigneur le roi, dites moi ce que vos en savez (*Artu*, Kok 1985: 85).

A les subordinades, com s'ha esmentat adés, normalment hi ha proclisi, com (1f) i (1g), però també es pot trobar algun exemple rar d'enclisi³ –vegeu (4). Tot i que es documenten alguns casos (comptats) d'interpolació a les subordinades –vegeu (5)–, en general els clítics d'objecte són sempre adjacents al verb:

- (4) é tele serra ke cornerunt li les orilles, á celui qui l'orrad (*Quatre Livres des Rois*, Kok 1985: 81).
 (5) ke il te plus face aorer (*La vie de Saint Eustache*, 335; Kok 1985: 570; Kaiser 1992: 160; Fischer 2002: 40, ex. 50 i 102, ex. 139).

Segons Labelle i Hirschbühler (2005) als orígens del francès antic els clítics apareixien en posició postverbal darrere d'una oració subordinada adverbial, però cap al 1170 el clític d'objecte comença a trobar-se en posició preverbal després de la frase adverbial (cf. Kok 1985 i 90 ss.)

- (6) a. [Cum il vint a únes loges á pasturs en cel chemin] truvad i les freres Achazíe (*Quatre Livres des Rois*, IV: 195-196; Kok 1985: 80, citat per Labelle & Hirschbühler 2005: ex. 16).

3. «La postposition du PRC [pronom régime conjoint] est très exceptionnelle dans ce cas. (...) Signalons encore qu'aucun exemple n'a été trouvé de la postposition du PRC quand le verbe est précédé d'un pronom relatif» (Kok 1985: 81).

- b. [Quant nos lor donons nos aumosnes] lor faisons bien as cors (*Sully*, Kok 1985: 91, citat per Labelle & Hirschbühler 2005: ex. 17).

Quant a les frases coordinades, els clítics dels inicis del francès antic són postverbals en el segon membre de la coordinació mentre que comencen a ser preverbals després de *et* i *ou* a les frases declaratives, les preguntes directes (de resposta sí/no) i amb imperatius, al mateix temps que es documenten com a preverbals després d'una frase adverbial (cf. Kok 1985: 90 i ss.).

- (7) a. é mist la al lit David [...] é de dras bien la cuvid [...] (*Quatre Livres des Rois*, 1: 39; citat per Labelle & Hirschbühler 2005: ex. 21).
b. Levés sus et me prestés trois pains (*Sully*, Kok 1985: 93, citat per Labelle & Hirschbühler 2005: ex. 22).

Uns trenta anys després d'aquest canvi, els pronoms àtons d'objecte comencen a trobar-se en posició inicial absoluta a les frases declaratives i a les preguntes totals (amb resposta sí/no), però no amb imperatius (cf. Kok 1985: 90 i ss.).

- (8) a. S'est il donques corrouciez a nos? (*Artu*, 66, 29; Benincà 1995: 330 i Fischer 2002: 103, ex. 141 i 135, ex. 185a).
b. nos senefierent il qu'il estoit mortels (*Sully*, Kok 1985: 91).

El francès antic, d'altra banda, presenta elevació de clític a les construccions perifràstiques. Segons Martineau (1991) l'elevació de clític és obligatòria (cf. Kok 1985: 213 i ss., 413 i ss.).

- (9) a. Mes ele ne la pot veoir (*La Chastelaine de Vergi*, 729; Fischer 2002: 42, ex. 53).
b. Ja la voloient en feu metre / Por rostir et por greïllier (*Cligès*, 5936-5937; citat per Labelle & Hirschbühler 2005: ex. 10).

A les estructures d'infinitiu en què l'elevació de clític no és possible, en francès antic normalment s'utilitzen pronoms forts en posició preverbal –vegeu (10a)– o pronoms àtons en posició postverbal –com mostra (10b).

- (10) a. la peüssiez veoir a lui armer grant plenté de barons (*Artu*, Kok 1985: 113).

- b. et quant il fu agenoilliez devant monseigneur Gauvain por doner li le vin, si commença a sozrire trop durement (*Artu*, Kok 1985: 115).

D'acord amb Kok (1985), a les oracions d'infinitiu la proclisi és el patró [+marcat]. Tot i que és possible trobar frases amb pronoms proclítics (en lloc de pronoms tòpics) –com a (11)– cal tenir present que són rares en francès antic i que el més freqüent és l'enclisi.

- (11) se Diex ne vos i eust amené por le mener a chief (*Queste*, Kok 1985: 127).

2.2 PORTUGUÈS MEDIEVAL

En portuguès medieval l'enclisi es dona independentment del fet que el verb vagi precedit d'un constituent o no. Com que l'enclisi només és obligatòria a les frases amb verb inicial, les oracions principals finites presenten variació entre enclisi i proclisi com s'exemplifica a (12) i (13) on el subjecte va davant del verb.

- (12) a. E a donzela foi-se e deu à rainha (XIII, Piel i Mattoso 1980: 23).
b. E a donzela lhe disse entom que achara um mouro doente (XIII, Piel i Mattoso 1980: 28).
- (13) a. E elle outorgoulho (XIV, Cintra 1954: 36).
b. E Rotas lho outorgou (XIV, Cintra 1954: 36).

L'enclisi també es documenta en estructures en què el verb va precedit per més d'un constituent, com evidencien els exemples de (14).

- (14) a. E eu outrossy semelhailmente obligome a defender a uos os ditos bees e erças (Document legal, any 1291, Martins 2001: 358).
b. Enton o abade [...] deitou-se aos pees do monge Libertino [...] e o monge Libertino outrossi deitou-se ante os pees de seu abade (XIV, Silva 1989: 275)
c. e que quer que per esse dito procurador ou procurador ou procuradores que el fezer for feyto nos auemulo pur forte e pur firme (Document legal, any 1279; Martins 2001: 137)

Així doncs, l'obligatorietat de l'enclisi es limita a oracions amb verb inicial. En el segle XIII hem de considerar estructures de verb inicial les frases introduïdes per una

conjunció copulativa i les que van precedides d'una subordinada adverbial i separades d'aquesta per una pausa prosòdica. A partir del segle XIV, però, la proclisi es troba en contextos de conjunció copulativa –com es pot veure a (15)– i a partir del XV també es documenta darrere d'una pausa prosòdica –com a (16).⁴

(15) E ffacades dela o que uos aprouger e aapedes eu e uós pera nō aueren sayda contra a dicta mha casa (Document legal, any 1353; Martins 2001: 209).

(16) segundo mais compridamente se diz nos ditos stromentos, lhe deu mais e entregou dobras douro reaes de prata de castella e destes ora em estes regnos correntes (Document legal, any 1426; Martins 1994 i 2001: 487).

Com hem vist, a les oracions principals amb verb finit hi ha variació entre enclisi i proclisi. A més, hi ha alguns tipus d'oracions principals que només admeten la proclisi (o sia, l'enclisi no és possible), com són: les oracions negatives (17), les introduïdes per un quantificador (18), per un conjunt restringit d'adverbis (19), per un sintagma qu- (20), o per un sintagma focalitzat (21) que van davant del verb. A les oracions principals en què hi ha variació entre enclisi i proclisi en portuguès medieval, el portuguès modern només admet l'enclisi. De totes maneres, la proclisi és obligatòria tant en portuguès medieval com en portuguès modern a les oracions negatives i a les oracions principals en què hi ha un quantificador, un determinat tipus d'adverbi, un sintagma qu- o un sintagma focalitzat davant del verb.

(17) e se alguen veer [...] que este noso feyto quiser britar nō l] seya outorgado (Document legal, any 1277; Martins 2001: 128).

(18) E **todo** o poboo se ajuntou pera veer (XIV, Silva 1989: 491).

(19) a. **Aqui** se começa huu livro que dizen Dialogo (XIV, Silva 1989: 233).

b. e como a usarō e possoyrā **assy** a hauede uos e possoyde (Document legal, any 1285; Martins 2001: 144).

4. La proclisi en posició inicial absoluta no ha estat mai acceptada en portuguès, però se'n pot documentar algun exemple rar. Concretament, el que se cita a continuació és d'un text del segle XV que és alhora una traducció d'un text francès.

(i) Me bastava de ti ser igual, e nom quisera mais de ti ser senhor (*Vida e Feitos de Júlio César*, Eijk 1989: 47).

- c. e **logo** lhe abriu de todo mão que sseu era (Document legal, any 1339; Martins 2001: 198).
 - d. As lagrimas **sempre** me a min son velhas e pera acrecentamento **sempre** me son novas (XIV, Silva 1989: 269).
- (20) a. **Quem** vos foi aqui trager para m'irdes destorvar? (XIII/XIV, Huber 1933: 189).
 b. **Que** te adusse aqui? (XIII/XIV, Huber 1933: 179).
- (21) a. **Estas pallauras e outras muitas** lhe disse dom egas moniz (XV, Pádua 1960: 144).
 b. **Huma punhada grande** te darey (XIII/XIV, Huber 1933: 285).
 c. **E tan gram ferida** lhi deu (XIV, Silva 1989: 848).

En resum, les oracions principals en què no hi ha variació en l'ordre dels clítics són: (i) les frases el verb de les quals ocupa la posició inicial absoluta, en què sempre hi ha enclisi; (ii) les oracions negatives, en què sempre hi ha proclisi, i (iii) les oracions afirmatives amb quantificadors, adverbis inductors de proclisi, i sintagmes qu- o focalitzats, que també mostren proclisi de manera generalitzada. Si deixem de banda aquests contextos, doncs, ens queden les oracions principals afirmatives 'neutres' o [-marcades], a les quals tant hi ha enclisi com proclisi.

Martins (1994a, 2003b) demostra que a les oracions principals no marcades hi ha un canvi gradual pel que fa a la freqüència de l'enclisi respecte a la proclisi al llarg del període medieval. Les seves dades fan palesa una marcada evolució vers l'ús de la proclisi en documents legals de l'època medieval. Altres estudis basats en textos literaris ho confirmen plenament (Lawton 1966; Ogando 1980; Silva 1989; Salvi 1990; Lobo 1996).

A les oracions subordinades amb verb [+finit] els pronoms àtons apareixen generalment en posició proclítica. En portuguès medieval, però, també podem trobar alguns exemples d'enclisi a les subordinades. Les frases de (22) exemplifiquen la proclisi i les de (23), en canvi, mostren que l'enclisi també és possible en el mateix tipus de contextos, encara que aquesta última opció sigui molt poc freqüent.⁵

5. No hi ha cap autor dels que han examinat el comportament dels pronoms àtons del portuguès medieval que hagi identificat casos de proclisi en oracions de relatiu. Hi ha exemples d'aquest tipus en el portuguès dels segles XVIII i XIX.

- (i) a. Muitos Portugueses doutos seguem esta opinião, os quais riem-se de Duarte Nunes que queria se dobrassem os aa, dizendo Vãa, Menhãa (XVIII, Luís António Verney 1746: 74).
- b. as gerações nascidas durante a reacção contra o islamismo, que surgem e agitam-se e vivem (XIX, Alexandre Herculano, apud Said Ali 1927: 211).

- (22) a. m̃do *que* o dem a Costança *perez* (Document legal, any 1353; Martins 2001: 433).
b. E quando Cesar viu esta cousa foi tam espantado que todos los membros lhe tremerom (xv, Mateus 1980: 79).
- (23) a. E m̃damos que se alguu ome demanda contra el rey peçalhy mercee en puridade (xiii, Ribeiro 1995).
b. Et aquelles mourros eram tã muytos que, fiandosse ena muyteduem, partirõse e [...] (Ogando 1980: 266).

Tant les oracions subordinades com les principals en què la proclisi és obligatòria (o sia, les que van encapçalades per un quantificador, un adverbí inductor de proclisi, un sintagma *qu-* o un sintagma focalitzador) admeten la no adjacència entre el clític i el verb. Les frases de (24) són casos d'interpolació dins de les subordinades i les de (25) il·lustren la interpolació a les oracions principals. Cal dir, però, que la interpolació és molt més freqüent a les subordinades.

- (24) a. Se me Deus enton a morte non deu (xiv, Nunes 1932: 225, text 109).
b. huu hom? m̃çebo que se per nome chamava pedrairas (Document legal, any 1426; Martins 2001: 486).
- (25) a. E ja m' el tanto mal fez (xiv, Nunes 1932: 209, text 102).
b. Dom Froyaz amaua-a muyto e numca lhe tamtas cousas pode fazer que a podesse fazer fallar (xiv, Pádua 1960: 53).

El portuguès medieval presenta generalment elevació de clític a les oracions d'infinitiu que admeten la pujada del clític –vegeu (26). Tot i això, des dels orígens es pot trobar un reduït nombre d'exemples on no hi ha elevació –(27).

- (26) a. e esse procurador dise a esse Alcayde sse lho querya filhar (Document legal, any 1298; Martins 2001: 387).
b. E quis-se casar com hua molher (xv, Huber 1933: 188).
- (27) a. E quando quiser espedirse del beigelhy a mão (xiii, Silva 2003: 324).
b. Nom quis partir-se de aly (xiii/xiv, Huber 1933: 187).

Quant a les oracions d'infinitiu que no admeten elevació de clíctic, en portuguès medieval hi ha variació entre enclisi i proclisi quan van introduïdes per una preposició –vegeu (28)– i també quan són negatives –com a (29).

- (28) a. E doulhy comprido poder de stabeleçer ou sostabeleçer outro ou outros procurador ou procuradores [...] e pera rreuogalos (Document legal, any 1321; Martins 2001: 185).
 b. E doulhj comprido poder pera entrar a precto [...] E pera sostabeleçer procurador ou procuradores [...] e pera os reuogar (Document legal, any 1317; Martins 2001: 406).
- (29) a. Et quando vio que o nom queriam créer nen castigarse por el (XIV, Ogando 1980: 270).
 b. E que ora o dicto priol [...] lhis daua tam pequeno pam aluo e carne ou pescado e tam maaos vinho que nõ queriam beuer nen sse mãteer pelo dicto (Document legal, any 1364; Martins 2001: 215).

Com a últim comentari pel que fa al portuguès medieval, noteu que es poden trobar formes pronominals tòniques en contextos en què en portuguès actual només s'admetria el pronom àton (acusatiu o datiu) o una estructura de doblament de clíctic.

- (30) a. E o ermitam seruo de Deus, pois vio ele e seus companheiros [...] (XIV, Silva 1989: 229).
 b. e o senhor disse ao alcaide que sse lh'o furtassem per ssua maa guarda que enforcariam elle (XV, Huber 1933: 174).
 c. Eu dô pedro soarez dauãdito que esta carta encomendej a fazer ela dãte homees cõ mas maos roboro (Document legal, any 1277; Martins 2001: 129).
 d. E deuedes dar a mjn en todos los dias de mha uyda en cada huu ano por dia de pasqua huu carneyro (Document legal, any 1299; Martins (2001: 389).

2.3 CASTELLÀ MEDIEVAL

A continuació veurem que els pronoms àtons del castellà medieval presenten una distribució sintàctica similar a la dels clítics del portuguès medieval. A les oracions principals finites que tenen el verb en segona posició (V2) hi ha variació entre proclisi i enclisi, com es pot veure a (31) i (32).

- (31) a. el rey dioles fideles (XII, Menéndez Pidal 1946: 1159, línia 3593).
 b. El rey lo ha uedado (XII, Menéndez Pidal 1946: 910, línia 42).

- (32) a. e agora llaman le Barçilona (XIII, Menéndez Pidal 1978: 10b).
b. e.oy.en día le llaman Tarraçona (XIII, Menéndez Pidal 1978: 10b).

L'enclisi es dóna en frases matrius en què el verb va precedit de més d'un constituent –vegeu (33), però en aquests contextos també és possible que hi hagi variació entre enclisi i proclisi. L'exemple de (34) evidencia que els pronoms àtons poden ocupar ambdues posicions (proclítica i enclítica) fins al Segle d'Or.

- (33) a. E otrossi en Roma encendiósse fuego, et quemaron se muchas casas (XIII, *Estoria de España*; Granberg 1988: 171).
b. Ferrand Gonçalez con el poder echolo de tierra (XIII, *Estoria de los Godos*; Granberg 1988: 187).
c. Doming Echan portero del rey con seelo del rey abierto coteólo .m. morauedis (Document legal, any 1223; Granberg 1988: 187).

- (34) otro en la noche fuese el Duque con su gente, e yo con ellos [...] y otro día de mañana nos hecimos a la vela (XVI, Keniston 1937: 94).

Fins al segle XIV, les oracions de verb inicial (V1) només admeten l'enclisi. A partir del XIV, després d'una conjunció copulativa, es documenten tant la proclisi com l'enclisi –vegeu (35). A la mateixa època, trobem pronoms àtons proclítics després de la pausa prosòdica que segueix les oracions subordinades adverbials avantposades –com la de (36b), en contrast amb (36a). Des del segle XV, la proclisi és possible també en oracions encapçalades per un sintagma tematitzat correferent amb un pronom de represa que es troba a l'interior de la frase (o sia, configuracions de dislocació a l'esquerra amb clíctic) –vegeu (37b) amb proclisi en contrast amb (37a) amb enclisi. En aquest últim cas, el clíctic també pot aparèixer darrere d'una pausa prosòdica.

- (35) a. e mandolas fençhir de arena (XIV, Menéndez-Pidal 1965: 325).
b. e le desamo de allj adelante (XIV, Menéndez-Pidal 1965: 324).

- (36) a. e quando es sannudo, paransele los oios bermeios como el rubi (XIII, *Ajedrex*; Granberg 1988: 137).
b. E quando llegaron a su señor, los vio luego, les preguntó, e les dixo [...] (XIV, *Zifar*; Granberg 1988: 141).

- (37) a. ca al rey viénele brauesa (Flores; Granberg 1988).
 b. A este rey Carlos le tomó a çeçilla el rey don Pedro III de Aragon (Diego de Almela; Granberg 1988).

A partir del segle XVI els clítics ja poden ocupar la posició inicial absoluta, però aquesta distribució no esdevé general fins al segle XVII:⁶

- (38) Te quexas porque gozauas la cosa que en el mundo mas amauas (*Question de amor de dos enamorados*; Keniston 1937: 95).

Granberg (1988) demostra que la gramàtica dels clítics del castellà medieval del segle XIII presenta moltíssimes similituds amb la dels pronoms àtons del gallec actual. És a dir, la negació –vegeu (39a)–, les estructures de focalització –vegeu (39b)-(39c)–, l'ús de determinats adverbis –vegeu (39d)-(39f)–, quantificadors –vegeu (39g)-(39h)– o sintagmes qu- –vegeu (39i)-(39j)–⁷ indueixen l'ordre proclític a les frases principals. En portuguès medieval i modern es dona proclisi en el mateix tipus de configuracions. Com que el gallec i el portuguès no presenten diferències pel que fa als aspectes que examina Granberg, podem concloure que la proclisi obligatòria de les oracions principals del castellà medieval respon al mateix tipus de contextos que la del portuguès medieval –compareu el que s'ha dit a l'epígraf 3.2.2.2 amb els exemples que es llisten a (39).

- (39) a. El rey don Sancho **non** se touo por pagado (*EG*, Granberg 1988: 131).
 b. *A ti adoro, a ti me clamo* (*ATII*, Granberg 1988: 135).
 c. **Al Señor** lo farás (*Faz*, Granberg 1988: 135).
 d. **Aqui** se comiença el iuego del grant açedrex (*Ajed*, Granberg 1988: 162).
 e. *rogóles quel [...] uiniesen aiudar; et asi lo fizieron* (*EG*, Granberg 1988: 165).
 f. *Et aun te dize más Nuestro Sennor* (*EE*, Granberg 1988: 170).
 g. *e todo* lo metieron a espada que ninguna cosa non dexaron y uiua (*GE*, Granberg 1988: 150).

6. Keniston (1937: 95) deixa clar que es tracta d'una posició pràcticament desconeguda en el segle XVI: «This position is almost unknown in the sixteenth century».

7. Fontana (1993: 270) explica: «In contrast to the characteristic V_[+inf]-Cl configurations seen in yes/no questions such as those in the examples below, wh- questions in medieval or renaissance Spanish invariably manifest the Cl- V_[+inf] configuration, with the clitic immediately following the wh-expression and preceding the verb. This is true for all the texts I have surveyed, from the XIIth to the XVIth century».

- h. **nunca** se allegó al rey (*EG*, Granberg 1988: 131).
- i. ¿**Qué** me *darás*? (*Faz*, Granberg 1988: 132).
- j. ¿**Por qué** nos *faze el Criador esto*? (*Faz*, Granberg 1988: 132).

Quant a les subordinades, l'ordre no marcat és la proclisi, tal com passa de manera general a les llengües romàniques.

- (40) a. et digales que las fará mucho dalgo et mucho de plazer si foren obedientes (*Por*, Granberg 1988: 47).
- b. Et es bona contra malanconia et presta mucho alas postemas que se fazen en los oios (*Lap*, Granberg 1988: 35).

També es donen exemples d'enclisi. En aquesta línia, Granberg (1988) aporta exemples de pronoms àtons enclítics en diferents tipus d'oracions subordinades: completives seleccionades pels verbs *dezir*, *contar*, *acaesçer*, *auenir*, *saber*, *fallar*, *ser conocido*, *ver*, *oyr*, *sonnar*; subordinades causals, resultatives i relatives.

- (41) a. Et dizen en las uidas que fazien los de Persia que un rey conseiose con sus aguaziles [...] et dixol uno dellos [...] (*Por*, 46; Granberg 1988: 113).
- b. E vi que en la rreligion pensar es bien porque el que en ella pensare omillase e tienese por pagado con lo que ha (*CeD A*, 30; Granberg 1988).
- c. Et su uertud es atal que el que trae consigo acaéscel oluidamiento de todas las cosas (*Lap*, 56; Granberg 1988).
- d. Entonz ouo y un electo Clemens, que por miedo de los Almoades uinose a Talauera, et alli moró, fasta que murio (*EG*, 63; Granberg 1988: 98).

En contrast amb l'elevada freqüència de l'enclisi a les oracions principals, sobretot fins a finals del segle XIV, a les subordinades aquest ordre presenta una freqüència molt baixa. A continuació reproduïm els resultats de Nieuwenhuijsen en què s'il·lustra la freqüència de l'enclisi en aquests dos tipus d'oracions finites del castellà dels segles XII a XVI. Cal tenir en compte que les dades corresponents a les oracions principals inclouen els contextos de proclisi obligatòria. Si fossin exclosos, els valors de l'enclisi a les oracions principals encara serien més alts.

	XII <i>Fazienda</i>	XIII <i>CG</i>	XIV <i>Sumas</i>	XV <i>Varones</i>	XVI <i>Guerras</i>
general	37% (102/279)	57% (158/279)	63% (178/281)	87% (225/260)	95% (303/319)
princ.	18% (38/212)	15% (20/136)	21% (24/113)	65% (63/97)	91% (154/170)
subord.	96% (64/67)	97% (138/143)	92% (154/168)	99% (162/163)	100% (149)

Taula 1. Avantposició vs. posposició del pronom àton, en general i en oracions principals i subordinades⁸

En castellà medieval la interpolació es dóna tant a les oracions subordinades com a les principals en què hi ha proclisi obligatòria –compareu les subordinades de (42a) a (42b) amb les oracions principals de (42c) a (42e). Tal com passava en portuguès medieval també és més freqüent a les subordinades.

- (42) a. creyóla e tomó una sogá que le ella enbió (xv, *Corbacho*, 80; Batllori, Sánchez & Suñer 1995: 192, 7f).
 b. Et acaesçe así como a los cabellos que, quando los omne tiene en la cabeça, péinalos et úntalos con las mejores unturas [...] (xiii, *Calila*, 107; Batllori, Sánchez & Suñer 1995: 192, 8b).
 c. ¡Ya nunca vos yo mas veré! (xiv, Chenery 1905: 123).
 d. Todos se luego ayuntaron (xiv, Chenery 1905: 123).
 e. Asi les Dios aluengue los dias de las vidas (xiv, Chenery 1905: 123).

A les construccions d'infinitiu, l'opció no marcada en castellà medieval és la pujada de clític en els contextos que l'admeten (és a dir, el verb dels quals la permet) –com a (43)–, però també es troben exemples de clització del pronom àton al verb infinitiu –a (44). Per a més informació sobre aquest tema vegeu l'obra de Granberg (1988).

- (43) a. Et el moço leuol alla e Lamec començol a preguntar (*GE*, Granberg 1988: 303).
 b. e non los puede desamparar (*GCon*, Granberg 1988: 299).
 (44) a. E el rey [...] dubdó si era aquella su muger, e començó a sonreirse (*Zifar*, Granberg 1988: 327).
 b. non podra nozir le ningun poçon que beua (*Lap*, Granberg 1988: 320).

8. Extret de Nieuwenhuijsen, D. (2006), «Cambios en la colocación de los pronombres átonos», a Concepción Company, C. ed. (2006) *Sintaxis Histórica del Español*, 2 vol., México, UNAM & Fondo de Cultura Económica, quadre 5, p. 1362.

Fora dels contextos amb pujada de clític, a les oracions d'infinitiu introduïdes per una preposició –de (45)– i a les oracions d'infinitiu negatives –com les de (46)– es documenta tant l'enclisi com la proclisi.⁹

- (45) a. que la egleſia de Calaforra uos ſea tenuta de refazer uos lo (*DL*, 86, 1227; Granberg 1988: 264).
b. Et nenguno non ſea osado de les fazer otro pecho njn de los peyndrar (*DL*, 186, 1233; Granberg 1988: 269).
- (46) a. que gran ventaja es ver omne como fiere e non le enbargar el ſol nin polvo (*Doze*, Granberg 1988: 266).
b. que ganándolo te ſea grand onrra, e non poderlo ganar poca nengua (*Doze*, Granberg 1988: 266).

D'altra banda, també cal recordar que el castellà medieval i preclàssic admeten pronoms tòncics sense doblament de clític –com a (47).

- (47) a. al logar onde dios mando ami ſalir (Alfonso X, *General Estoria*, I, 65r; Fontana 1993: 317 i Fischer 2002: 45, ex. 64).
b. Pues ſepa V. M. ante todas cosas que a mí llaman Lázaro de Tormes (*Lazarillo*, cap. I, 1; Fischer 2002: 61, ex. 99).
c. mas yo gradesco a vos lo que feziſtes (*Sumas*, 75, 16; Nieuwenhuijsen, en premsa).
d. Patronio, a mi contesce con un omne asi (*Lucanor*, Fontana 1993: 402).

Després d'examinar els exemples del francès, el portuguès i el castellà medievals, podem concloure que hi ha una sèrie de patrons que permeten descriure la col·locació dels clítics de manera força general (a les llengües romàniques). Així doncs, a continuació emprendrem l'anàlisi i descripció de la distribució dels pronoms àtons del català medieval tenint en compte aquests patrons com a punt de partida.

2.4 LA POSICIÓ DELS PRONOMS ÀTONS A LES LLENGÜES ROMÀNIQUES MIEIEVALS A PARTIR DE L'OBSERVACIÓ DEL FRANCÈS, EL CASTELLÀ I EL PORTUGUÈS ANTICS

Tal com es pot deduir de la distribució sintàctica dels pronoms àtons del francès, el castellà i el portuguès antics que s'ha descrit de 2.1 a 2.3, des dels orígens de les

9. Però, segons Granberg (1988: 268 i ss.) els exemples de proclisi a les oracions d'infinitiu introduïdes per una preposició són molt poc freqüents fins a mitjan segle XIII.

llengües romàniques s'evidencia una clara oposició, en relació amb la sintaxi dels clítics, entre dominis finits i dominis no finits.

Quant als dominis finits, el francès antic presenta enclisi a les frases en què el verb apareix a la primera posició i proclisi a les que el verb va precedit d'altres constituents. Aquest tipus de distribució sembla afavorir la consideració del francès antic com una llengua sotmesa a les restriccions de la llei de Wackernagel¹⁰ (és a dir, en francès antic el clítics ocupen generalment la segona posició dins la frase). Cal tenir en compte, però, que a partir del segle XII el francès permet la col·locació dels clítics en primera posició i es desmarca així de les restriccions de la llei de Wackernagel. A més, en francès antic també es poden documentar frases amb enclisi en què el verb se situa en segona o tercera posició dins la frase. Són oracions poc freqüents en què el subjecte i/o altres constituents apareixen tematitzats davant del verb (i, per tant, són irrellevants pel còmput de la segona posició).

El català, el castellà i el portuguès divergeixen del francès pel fet que admeten oracions amb enclisi en què el verb va precedit d'altres constituents, incloent-hi el subjecte. De fet, l'enclisi és el patró més comú a les oracions principals d'aquestes llengües fins al segle XIV (encara que la proclisi també sigui possible en el mateix tipus de configuracions). L'altíssima freqüència d'oracions que presenten enclisi tot i no tenir el verb en primera posició –concretament les del tipus (X)SV– indica que els constituents que es troben davant del verb no sempre estan tematitzats (a diferència del que passava en francès antic). L'ús tan generalitzat de l'enclisi en aquest tipus de frases fa palès el fet que les gramàtiques del castellà i del portuguès antics no es poden explicar dins el marc de la llei de Wackernagel. Com es veurà més endavant, a l'apartat 3.1.1, el català coincideix en aquest aspecte amb el portuguès i el castellà, tot i que presenta la possibilitat de col·locar els pronoms àtons en posició inicial de l'oració molt abans que en portuguès i en castellà, tal com passa amb el francès (vegeu l'apartat 3.1.1.2.1).¹¹

10. El 1892, Jakob Wackernagel (en un article anomenat «Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung») va defensar que a les llengües indoeuropees les paraules no accentuades eren necessàriament enclítics al primer element accentuat de la frase. Més tard, Thurneysen (1892), dins dels estudis sobre el francès antic, i Meyer-Lübke (1897), en l'àmbit del galaicoportuguès, expliquen la impossibilitat de tenir pronoms clítics en posició inicial de la frase com a resultat de l'anomenada «llei de Wackernagel».

11. Pel que fa a les llengües romàniques antigues, els treballs de Tobler (1875, 1889) i Thurneysen (1892) pel francès, Mussafia (1886) per l'italià i Meyer-Lübke (1897) pel galaicoportuguès mostraven el fet que en una fase inicial (amb diferents cronologies a cadascun dels dominis lingüístics) totes les llengües romàniques allunyen els pronoms clítics de la posició inicial. La prohibició de tenir els clítics en primera posició va passar a ser coneguda com «llei Tobler-Mussafia». Aquesta prohibició també s'havia explicat com a resultat de

A més, en portuguès i en castellà el clíctic i el verb no han de ser necessàriament adjacents, sobretot a les subordinades. Aquesta estructura, coneguda com a interpolació, s'ha interpretat tradicionalment com una característica de les gramàtiques que presenten els pronoms àtons en segona posició. Cal tenir present que, encara que el clíctic vagi normalment en segona posició, en aquest tipus de construccions també es pot donar l'ordre 'nexa subordinant –XP– clíctic',¹² la qual cosa confirma, tal com s'ha dit abans, que la col·locació dels pronoms àtons del portuguès i el castellà antics no s'acomoda a la llei de Wackernagel. D'altra banda, la interpolació no es documenta, en general, en francès antic –només se'n troben exemples residuals (són estranys i no van més enllà del segle XII). Com veurem més endavant, a l'apartat 3.1.3, en català antic no es troben exemples d'interpolació.

Respecte als dominis no finits, les llengües romàniques també presenten diferències. Les oracions d'infinitiu del francès antic, per exemple, manifesten una marcada preferència pels pronoms tòncics en lloc dels àtons.¹³ D'altra banda, en portuguès i en castellà hi ha variació entre enclisi i proclisi a les oracions d'infinitiu. Com mostra l'apartat 3.2.1, en català hi ha enclisi generalitzada a l'infinitiu, la qual cosa contrasta tant amb el francès com amb el portuguès i el castellà.

Podem destacar com a trets comuns a totes les llengües romàniques (incloent-hi el català, com veurem més endavant): la proclisi generalitzada a les frases finites negatives, la proclisi com a estructura no marcada a les oracions subordinades finites, una forta preferència per l'elevació de clíctic a les construccions d'infinitiu i la possibilitat d'admetre pronoms tòncics en contextos que posteriorment requeriran pronoms àtons.

l'aplicació de la llei de Wackernagel (vegeu la nota 10). S'ha de tenir en compte, però, que algunes llengües romàniques antigues no admetien clítics en primera posició dins la frase, tot i que aquests pronoms àtons tampoc havien d'aparèixer necessàriament en segona posició. La col·locació dels clítics en aquestes llengües es podia explicar d'acord amb la llei Tobler-Mussafia, però no amb la llei de Wackernagel.

12. Vegeu els exemples següents:

- (i) E sse pela uentujra uos alguen a dita vya enbargar (Portuguès, any 1296; Martins 2001: 377).
- (ii) So cierto que tan buen entendimiento vos Dios dió... (Castellà, s. XIV; Rivero 1997: 180).
- (iii) si vos lo bien sopiésedes quál es e quán preçiado. (Castellà, s. XIV, *Buen Amor*, v. 732c; Batllori, Sánchez & Suñer 1995: 189, 5b).
- (iv) que la muger le byen quisyese. (Castellà, s. XV, *Corbacho*, 81; Batllori, Sánchez & Suñer 1995: 189, 5c).

13. Aquesta situació canviarà parcialment a partir del francès mig (cf. Kok 1985).

3. EL CATALÀ MEDIEVAL

Comptem amb un bon nombre de treballs sobre l'ordre dels clítics en català antic. El més recent i de referència obligada ha estat el de Fischer (2002). Segons aquesta autora, el català antic dels segles XIII al XV es diferencia de la resta de llengües romàniques pel que fa als aspectes següents –cf. Fischer 2005: 51-52.

(a) L'ús de pronoms àtons enclítics tant en oracions principals com en subordinades.

(b) L'enclisi verbal és freqüent tant si el verb és el primer constituent de la frase com si hi ha un altre constituent.

(c) L'enclisi no es documenta en oracions negatives (amb el marcador negatiu).

(d) Des del principi, els clítics poden trobar-se en primera posició a les oracions coordinades i fins i tot després d'una pausa prosòdica.

(e) La interpolació no es documenta.

(f) L'elevació de clític al verb finit és obligatòria a les configuracions de control i a les causatives.

(g) Els pronoms tòncics poden trobar-se tan sols com reduplicats.

(h) El futur es pot construir tant de manera analítica com sintètica.

Una primera aproximació a les dades que hem pogut recollir de diverses fonts, entre elles el llibre de Fischer (2002) i el de Par (1923), ens mostra que el català antic no és diferent de la resta de llengües romàniques pel que fa als aspectes esmentats anteriorment.

Cal tenir en compte que l'enclisi a les frases principals i a les subordinades –és a dir, A– no només és una característica del català antic sinó que també es documenta en gallec i portuguès actuals i en portuguès i castellà medievals, com s'ha pogut veure als epígrafs 2.2 i 2.3. A més, també hi ha estudis que fan palesa l'existència d'enclisi a les oracions subordinades del francès antic –cf. Labelle & Hirschbühler 2005.

D'altra banda, tant el català medieval com el castellà, el portuguès, l'occità medievals i algunes variants de l'italià comparteixen el fet de poder presentar enclisi del pronom àton tant en frases de verb inicial (V1) com en frases en què el verb apareix en segona o tercera posició (V2, V3) –o sia, B.

A més, pel que fa a C, molts autors han fet notar que l'enclisi no es dona en oracions finites negatives ni tan sols en les llengües que admeten enclisi actualment.

Quant a D, com demostren Labelle i Hirschbühler (2005), el francès antic del segle XII presenta el mateix patró proclític que el català en configuracions similars. El castellà i el portuguès manifesten aquesta possibilitat entre els segles XIV i XV.

L'absència d'interpolació en català antic –és a dir, E– i el fet que això apropa el català al francès antic¹⁴ ha estat una de les conclusions recurrents dels diferents estudis –Ramsden 1963, entre d'altres.

Respecte a F, una revisió acurada de part de l'obra de Francesc Eiximenis i de les obres completes de Joan Roís de Corella, a més de les dades que ofereix Par (1923), entre d'altres autors, ens permet afirmar que l'elevació de clític no és obligatòria en català medieval, tot i que es tracta d'una construcció poc freqüent (tal com passa en castellà i portuguès medievals).

De la mateixa manera, el català medieval s'assembla al castellà i al portuguès medieval en el fet que els pronoms tòncics poden aparèixer en configuracions en què les varietats actuals respectives només admeten pronoms àtons o doblament de clític –o sia, G.¹⁵

Finalment, el futur i condicional analítics (la mesoclisi) es donen en una gran varietat de llengües romàniques: català medieval, castellà medieval, portuguès medieval, galleg medieval i portuguès actual. En portuguès contemporani la mesoclisi i la proclisi es troben en distribució complementària, però en portuguès medieval la variació entre mesoclisi, enclisi i proclisi era freqüent.¹⁶

Així doncs, tenint en compte que el català medieval no és tan diferent de la resta de llengües romàniques com suggereix l'estudi de Fischer (2002), passem a la descripció de l'ordre de clítics en aquesta llengua.

14. En francès antic es troben exemples comptats d'interpolació residual en els primers textos. En aquesta línia potser l'estudi dels textos catalans primitius permetria demostrar l'existència d'interpolació residual en un primer moment. Noteu, però, que no n'hem trobat cap exemple a l'edició de textos catalans de Moran i Rabella (2001).

15. En francès contemporani estàndard no s'admet el doblament de clític i es continuen utilitzant formes pronominals fortes en alguns dels contextos documentats en portuguès, castellà o català medievals, com mostren els exemples següents.

(i) Jean regarde **elle** et son frère (Cardinaletti e Starke 1996: 33)

(ii) Jean regarde seulement **elle** (Cardinaletti e Starke 1996: 33)

16. Cal afegir, però, que en algunes variants del portuguès actual la mesoclisi ha desaparegut.

3.1 ORACIONS AMB VERB [+FINIT]

Tot i que l'enclisi i la proclisi es donen tant en oracions principals com en oracions subordinades, hi ha una asimetria clara entre el comportament dels clítics a les principals i a les subordinades. En aquestes últimes l'enclisi és rara. A les principals, en canvi, és l'ordre dominant en l'època medieval i perdura de manera residual fins a l'època moderna.

3.1.1 Oracions principals

Cal distingir, en primer lloc, les oracions principals negatives de les afirmatives. A les primeres no hi ha variació entre proclisi i enclisi (els pronoms àtons sempre són proclítics), mentre que els clítics de les segones poden ser tant preverbals com postverbals.

3.1.1.1 Oracions principals negatives

Com a la resta de llengües romàniques, les oracions principals negatives del català medieval presenten proclisi. En aquest cas no hi ha variació entre proclisi i enclisi –com es pot veure a (48). La llengua ha seguit sempre el mateix patró en aquest tipus de configuracions, fet que s'ha de relacionar amb la presència del marcadore negatiu, la conjunció negativa *ni* o un quantificador que expressi la negació.

- (48) a. e servirien al rey al mils que purien, e no·s partirien d'ell (XIII, Bernat Desclot, *Crònica*, 75, 4; Fischer 2002: 35, ex. 33).
 b. e desijaren perffecció, e null temps no la agren (XIII, Ramon Llull, *Gentil*, 55, 94-95; Pérez-Saldanya, «La negació i la concordança negativa en català antic», ms.).
 c. E la dita na Trialls dix: «Verament jamás hi demané cases per a baguines [...]». E la dita Joaneta dix: «Jamés vos viu per demanar altres cases a loger en lo dit carrer sinó axí com dit he» (*Alcavota*, 1410, 141; Pérez-Saldanya, íd.).
 d. Nunqua ab ell me só pogut avançar: tant és miserable! (Villena, *Vita*, II, 205, 6827-6828; Pérez-Saldanya, íd.)

3.1.1.2 Oracions principals afirmatives

3.1.1.2.1 Oracions afirmatives «neutres» (sense introductors de proclisi)

Les oracions afirmatives neutres (o no marcades) són aquelles en les quals no hi ha un constituent que desencadeni la proclisi (o sia un sintagma qu- o focalitzat, un quantificador o un determinat tipus d'adverbi). Independentment de la posició del verb a la frase, les oracions afirmatives neutres presenten variació entre proclisi –vegeu (49)– i enclisi –a (50)– en català medieval. Cal dir, però, que l'enclisi és l'ordre més freqüent.¹⁷

- (49) a. él los dix ço que d'él ere a venir (XIII, *Homilies*, 3v 7).
b. I. jorn se sdevench que lo ermità splugave son cilici, e viu-se molt magre e molt turmentat per la gran afflictió que feya (XIII, Ramon Llull, *Meravelles*, 89, 8-9; Fischer 2002: 6, ex. 12 i 178, ex. 243b).
c. Aquesta vegada vos perdó [...] (XIV, Bernat Metge, *Lo somni*, 61, 8; Fischer 2002: 32, ex. 25d).
- (50) a. E jo tramís-vos missatge per l'abat de la Portela qe-m enviàssets escrits los clams <clams> qe Na Blanca faïa de mi (XIII, *Carta a l'arquebisbe de Tarragona*, 1215-1225; Moran & Rabella 2001: 102-103).
b. E·l ceg [...] segí·l en totes bones obres (XIII, *Homilies*, 4r 3)
c. I. jorn sdevench-se que I. juheu vench a aquell sant hom, e desputave's ab aquell de la santa trinitat de Déu (XIII, Ramon Llull, *Meravelles*, 56, 1; Fischer 2002: 6, ex. 11 i 178, ex. 243a).
d. E lo Comte donà-li una roba de seda e cent dobles (XV, Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc*, 59, 5; Fischer 2002: 38, ex. 45).

El fet que els pronoms àtons puguin ser enclítics o proclítics en estructures de V2, V3, etc. apropa el català al castellà i al portuguès –vegeu (51). De totes maneres, el català es diferencia de la resta de llengües peninsulars pel fet de permetre pronoms àtons proclítics a les estructures de V1 com a mínim a partir del segle XIII –vegeu (52). En aquest aspecte el català s'assembla al francès.

17. Probablement, la situació comença a canviar a partir del segle XV.

- (51) a. E lo mongo crehie-l ne (XIV, Francesc Eiximenis, *Terç del Crestià*; Russell-Gebbett 1965: 171).
 b. e lo mongo li dix aixi (XIV, Francesc Eiximenis, *Terç del Crestià*; Russell-Gebbett 1965: 171).
 c. E axi lo rey fou-lo gitar en la perfonda carcer hon nuyl temps pus no exí (XIII, Bernat Desclot, *Crònica*; Russell-Gebbett 1965: 123).
 d. E per so jo-t prec que tu li mostres alcuna cosa maravelosa (XIV, *Els viatges de Marco Polo*; Russell-Gebbett 1965: 158).
- (52) a. e si hom los diu vilania [...] han-**ne** despagament (XIII, Llull, *Meravelles*; Badia Margarit 1947: 208).
 b. Los chamins e les charreres pupliches fa trencar e clodir e laborar, e geta-**les** supra lo domenge de la meso a forza de la meso (1190-1210, *Greuges dels Templers de Barberà*; Russell-Gebbett 1965: 85).
 c. ans con lo viu hom cert e diligent, **ne** féu cellerer (XIII, Llull, *Meravelles*; Badia Margarit 1947: 206).
 d. Diable exajá N. S. per glotonia qan li dix qe fedés de la pedra pa; e **lo** exajá de vana gloria qan li dix qe-s lexás cader del temple qe no-s faria mal; e(l) **lo** exajá d'avarea qan li dix qe lo mon li daria si-s gitave a tera als seus pedes e-l adorave (final del XII o començament del XII i, *Homilies d'Organyà*; Russell-Gebbett 1965: 88).

3.1.1.2.2 Oracions afirmatives amb introductors de proclisi

Algunes oracions principals afirmatives queden fora del marc exposat a l'epígraf anterior perquè presenten proclisi obligatòria. Com a d'altres llengües romàniques, la proclisi és desencadenada per la presència de determinats constituents en posició preverbal com ara: sintagmes qu- –com a (53)–, quantificadors –vegeu (54)–, determinats adverbis –com mostra (55)–, sintagmes focalitzats o focus avantposat en termes de Zubizarreta (1999) –vegeu (56).

- (53) a. la gran cura [...] que han en lur ligar ¿**qui** lat poria dir? Sils hi anava gonyar o perdre la anima [...] noy porien pus fer (XIV, Bernat Metge, 2358; Par 1923: 32).
 b. **qui** ten podria dir la centena part (de lur parlar) (XIV, Bernat Metge, 2611; Par 1923: 27).
 c. tu sabs be **quant**es vegades ne parlest en disputest (XIV, Bernat Metge, 1583; Par 1923: 27).
 d. e dels homens, ¿**que** ten sembla? (XIV, Bernat Metge, 2896; Par 1923: 28).

- (54) a. **tot azò** li fet a-quel om per nelet que no avie (xii, *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales*; Moran & Rabella 2001: 68-70)
b. **Pauc prod** li té aquela penitència: et él la cuide prendre o no la pren (final del xii o començament del xiii, *Homilies d'Organyà i de Tortosa* [text d'Organyà]; Moran & Rabella 2001: 92-93).
c. **Ambdós** se concordaren e-s pacifficaren en .I. déu a mar e conècer, e foren amichs longament amant .I. Déu (xiii, Ramon Llull, *Meravelles*, 50, 6; Fischer 2002: 38, ex. 44b; 136, ex. 187a i 184, ex. 253).
d. **Molts altres exemplis** hi poría al-legar (xiv, Francesc Eiximenis, *Doctrina*, 101, 28; Badia Margarit 1947: 210).
e. **fort poques** en nombre ne sien exemptes (xiv, Bernat Metge, 2894; Par 1923: 26).
- (55) a. **Fortament** s'esforçà, aytant com poch, que la regina pogués tenir pagada (xiii, Ramon Llull, *Meravelles*, 37, 18; Fischer 2002: 185, ex. 255).
b. E **aquí** él la lexà (xiii, Bernat Desclot, *Crònica*, 24, 6; Fischer 2002: 175, ex. 233).
c. **bem** fora plasant (xiv, Bernat Metge, 1370; Par 1923: 507).
d. E **prestament** lo-y portaren (xv, *Tirant*; Fabra 1912: 167 i Fabra 1983-1984: 126).
e. E **així** loy prometeren e juraren (xv, *Tirant*; Fabra 1983-1984: 128).
f. **e apenes na passada una barcada (d'ànimes)** (xiv, Bernat Metge, 1937; Par 1923: 27).
g. **ja la has hoyda** (xiv, Bernat Metge, 1937; Par 1923: 509).
h. **encara** hi *hagues a comensar* (xiv, Bernat Metge, 3349; Par 1923: 509).
- (56) a. **Fideles** ti seré de ista ora ad avante per directa fede senes ton engano (xi, *Jurament feudal de fidelitat* (1047-1098?); Moran & Rabella 2001: 54).
b. **gran profit** sen es seguit (xiv, Bernat Metge, 1219; Par 1923: 26)
c. **risch de gran perill** ten seguiria (xiv, Bernat Metge, 1700; Par 1923: 27).

Tot i que les dades de què disposem semblen apuntar al fet que aquests elements són introductors de proclisi, caldria tenir un corpus extens per tal de demostrar-ho de manera més sòlida.¹⁸

18. En portuguès contemporani *todos* desencadena proclisi, però *todos* en la lectura de grup pot ser topicalitzat i en aquest cas pot funcionar com un desencadenant d'enclisi i no de proclisi. Els adverbis locatius *ali, lá, aquí*, entre d'altres adverbis, també són normalment introductors de proclisi, tot i que deixen de ser-ho si estan topicalitzats. En aquest cas, l'oposició proclisi/enclisi correspon a diferents configuracions sintàctiques amb diferents interpretacions semàntiques.

3.1.2. Oracions subordinades

La proclisi és el patró típic de les oracions subordinades –com es pot veure a (57). L'enclisi, d'altra banda, és rara i només es documenta en alguns tipus de subordinades: completives, consecutives, causals, relatives –com a (58).

- (57) a. Et non voluit facere directum in sua vita de ipso castro de Caputense che li comannà (XI, *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, 1080-1095; Moran & Rabella 2001: 58-60).
- b. Et si Guilelm Arnal me facia tal cosa que dreçar no·m volgés ho no pogés [...] che Mir Arnall me romasés aisé com lo·m avia el dia che ad él lo commanné. (XI, *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, 1080-1095; Moran & Rabella 2001: 58-60).
- c. per l'afan de lur lavor que·i traïran en jurar et en altres coses, ajan·ne la trentena part de l'aver del defunt (XII, *Fragment segon*, 1180-1190; Moran & Rabella 2001: 80-81).
- d. Si tu vols a mi venir [...] e tu·m vols ren donar del teu, va·te primerament acordar ab ton proxme a cui mal auràs fait (final del XII o començament del XIII, *Homilies d'Organyà i de Tortosa* [text d'Organyà]; Moran & Rabella 2001: 92-93).
- e. E per tal, si començaré a parlar, [...] car solament ho faré per satisfer a l'honor de mon companyó (XIV, Francesc Eiximenis, *Contes i Faules*, 85, 14; Fischer 2002: 46, ex. 67b).
- (58) a. E diu que lo primer respòs·li hòrreament e ab males paraules (XIV, Bernat Metge, *Lo somni*, 65, 13; Fischer 2002: 38, ex. 46; 140, ex. 196 i 143, ex. 199).
- b. E nos, ab ira que·n haguem, donam tal de la ma en la sageta que trencam la, e exia·ns la sanch per la cara a enjus (Jaume I, *Crònica*, 1313-1343; Russell-Gebbett 1965: 147).
- c. e les gens sabien lo rey tan just, que desperaven·se de ell quant lo havien offès (XIII, Ramon Llull, *Meravelles*, 115, 6; Fischer 2002: 39, ex. 47).
- d. e·l qual li féu gran pahor en son venir, car dubtà·l molt fortment, per ço car li tenia por (XIII, Ramon Llull, *Meravelles*, 48, 8; Fischer 2002: 143, ex. 198).
- e. lo dit bon hom hac totes les vestedures pobres e mesquines que la dita infanta portà li ans que fos sa muller (XIV, Bernat Metge, *Lo somni*, 34, 20; Fischer 2002: 144, ex. 201 i 146, ex. 201).

En aquest sentit, les dades del català són similars a les del castellà i portuguès medievals. El gallec i el portuguès contemporanis segueixen admetent l'enclisi de manera excepcional als tipus d'oracions subordinades que acabem d'esmentar, encara que la proclisi sigui el patró no marcat pel que fa a la posició dels clítics a les subordinades (Álvarez, Regueira & Monteagudo 1986).

3.1.3 *Interpolació*

En contrast amb la resta de llengües peninsulars, el català no admet la interpolació de cap tipus d'element o constituent entre el clític i el verb –vegeu la configuració de (59)– ni a les oracions subordinades ni a les principals que presenten elements introductors de proclisi. En aquest aspecte el català s'apropa al francès.

(59) CLITIC _____ VERB

3.1.4 *Variació proclisi/enclisi i interpretació semàntica*

Si tenim en compte les oracions principals afirmatives a les quals es documenta tant la proclisi com l'enclisi, podem postular una de les dues hipòtesis següents (noteu que són contradictòries):

A) La hipòtesi postulada per Fischer (2002), segons la qual les frases del català que presenten enclisi són emfàtiques.

B) La hipòtesi proposada per Martins (1994a, 2003b) per al portuguès, Granberg (1988) i Nieuwenhuijsen (1998) per a l'espanyol, d'acord amb la qual les frases que presenten pronoms àtons proclítics són emfàtiques.

Pel que fa a la hipòtesi A, defensada per Fischer (2002), hi ha dos arguments que demostren que aquesta hipòtesi presenta problemes: d'una banda, en general a les llengües romàniques que admeten l'enclisi en oracions finites, com el portuguès i el gallec contemporanis, els inductors de proclisi a les frases principals són elements «emfàtics» i, a més, l'enclisi marginal que es dona a les subordinades no aporta èmfasi a la frase; d'altra banda, en castellà i portuguès medievals, i previsiblement també en català antic, en els segles XIII i XIV el percentatge d'enclisi a les oracions principals afirmatives és molt més elevat que el de proclisi. Així doncs, el patró menys marcat a les oracions principals afirmatives d'aquest període és l'enclisi (i no la proclisi). A més, és difícil de sostenir que més o menys el 80% de les oracions principals afirmatives dels textos dels segles XIII i XIV són emfàtiques.

De fet, la majoria dels autors que han examinat els pronoms àtons del portuguès i del castellà medievals han optat per la hipòtesi B. Consideren que la proclisi en

oracions principals de verb [+finit] s'ha de relacionar amb configuracions emfàtiques. Aquesta opinió es basa tant en l'anàlisi comparativa de les llengües romàniques que mantenen l'enclisi a les oracions finites –per exemple, Granberg compara el castellà medieval amb el gallec actual (Álvarez & Xove 2002) i Martins (1994a) compara el portuguès medieval amb el portuguès actual– com en una valoració quantitativa de les dades en la línia del treball de Nieuwenhuysen (1998), en què es considera que la proclisi és la posició [+marcada].¹⁹

3.2 ORACIONS AMB VERB [-FINIT]

S'han de diferenciar els casos en què el pronom àton cliticitzava al verb no finit d'aquells en què és dona elevació de clíctic. D'altra banda, s'ha de tenir en compte que hi ha configuracions en què l'elevació de clíctic no és possible i d'altres en què és pràcticament obligatòria.

3.2.1 Cliticització a l'interior de les oracions d'infinitiu

En portuguès, gallec i castellà medievals hi ha variació entre proclisi i enclisi a les oracions d'infinitiu introduïdes per una preposició i a les oracions d'infinitiu negatives. En portuguès i gallec moderns es dona el mateix tipus de variació i segons Ans de Kok (1985) fins i tot el francès antic presenta variació proclisi-enclisi a les oracions d'infinitiu negatives i a les introduïdes per una preposició (encara que els pronoms àtons preverbals es documentin poc en oracions d'infinitiu pel fet que en aquest tipus de contextos hi ha una certa preferència pels pronoms tòncics). Quant al

19. Reproduïm les paraules de Nieuwenhuysen (1998: 197) pel que fa a aquesta qüestió: «Chapter 4 deals with the position of the UPP [unstressed personal pronoun] with regard to the finite verb in the thirteenth and fourteenth century. Although our first analysis, based on three texts which cover the two centuries just mentioned, seems to demonstrate that prepositioning of the UPP increases steadily, on closer investigation this turns out not to be the case. Dividing the data into main and subordinate clauses we find that in both categories the percentage of preposed UPPs stays more or less the same in the thirteenth and fourteenth centuries: whereas preposition is little frequent in main clauses, the UPP is almost exclusively preposed to the verb in subordinate clauses. We conclude that the general increase of preposition is caused by the fact that in our texts the number of subordinate clauses has grown in course of time. Further analysis shows that variation in pronoun placement occurs especially in a certain group of main clauses. In these clauses we subjected the position of the UPP to a pragmatic analysis. **Our standing-point was the idea that preverbal position of the UPP is numerically marked and, thus, prepositioning may increase the attention of the hearer.** It is then argued that this increased attention is used by the speaker to underscore the relative importance of the referent of the UPP».

català medieval, les dades de què disposem no ens permeten documentar la proclisi del pronom àton a l'infinitiu i, per tant, considerem que una configuració com la de (60) seria agramatical en català antic, a diferència del que passa a les altres llengües romàniques.

(60) *en aytal cas no son tengut de lo tenir, ans deg la cosa aquella perillosa a mi dita en aytal...

En contrast amb la resta de llengües romàniques, inclòs el francès, el català presenta sempre enclisi a les oracions d'infinitiu. Segons Par (1923: §1201), «de conformitat ab lo llatí, los pronom àtons catalans són, tant en la llengua clàssica como en la moderna, enclítics del verb en los casos següents: a) Quan lo verb es en imperatiu [...] b) Quan lo verb es en infinitiu o gerundi». En aquest sentit, els exemples de (61) que es llisten a continuació evidencien que a les oracions d'infinitiu negatives hi ha enclisi del pronom àton a l'infinitiu.

- (61) a. e l'hom per negun temps no ha volgut cessar de impugnar-lo e de rebel·lar-li contínuament. (XIV, Francesc Eiximenis, *OFE*, 453, Capítol CCCLIII).
b. car si u fas no faràs sinó compondre foch e lenya dins sa lengua e jamés no cessarà de difamar-te de qualsevol crim que li vingua en la lengua. (XIV, Francesc Eiximenis, *OFE*, 877, Capítol DCCCLXXVII).
c. ans encara que no vuller hoir ne acostar-te a negun diffamador. (XIV, Francesc Eiximenis, *OFE*, 863, Capítol DCCCLXIII).
d. «Oh, bé infinit, vida, salut, alegria nostra. Tant com ab nosaltres, indignes, has habitat, mort, dolor ni malaltia no ha gosat en casa nostra mostrar-se (XV, Joan Roís de Corella, *Mag*, 11).

3.2.2 Elevació o pujada de clíctic

Pel que fa a les construccions d'elevació de clíctic, Par (1923: §1215, 513-14) proporciona una sèrie d'exemples els verbs dels quals afavoreixen la col·locació del pronom àton com a proclíctic al verb finit: *poder*, *voler*, *deure*, *saber*, *gosar*, *cuidar*, *desitjar*.²⁰ Les nostres dades ens permeten confirmar que alguns dels verbs que esmenta

20. Deixem per més endavant el fet d'identificar el conjunt de verbs que admet pujada de clíctic en català antic. Un cop ho hàgim fet veurem: quins verbs han deixat d'admetre elevació de clíctic (és a dir, el canvi que s'ha donat en verbs que admetien pujada de clíctic i ara no l'admeten); i quins verbs d'elevació de clíctic permeten que el clíctic es mantingui a l'interior de l'oració d'infinitiu.

Par apareixen en configuracions de pujada de clític –vegeu (62)– i també trobem exemples amb el verb *convenir* (62b) i amb el verb *manar* (62d).

- (62) a. Així com se degueren acostar a ell (XIII, Jaume I; Moll 1991: 232).
 b. Quant lo rey En Pere d'Aragó viu que·l covenia ésser en la reregarda, pensà ab si meteix com ho puria fer que agués la denantera e la reregarda (XIII, Bernat Desclot, *Crònica*, 33, 9; Fischer 2002: 30, ex. 23).
 c. istories que ten poria recitar (de les dones) (XIV, Bernat Metge, 3288; Par 1923: 28).
 d. los quals lurs mana donar en satisfacció e esmena de 1 libre de dret (XIV, 1344, *Documents per la història de la cultura*, II, 73; Calveras, CS, 16).
 e. No sia [...] dona que'm gose raonar, ans me puguen clavar la mà (XV, *Tirant*; Moll 1991: 232).

D'altra banda, molt sovint el pronom àton apareix en posició postverbal després del verb finit i precedint el verb [-finit]. El que determina que hi hagi proclisi o enclisi al verb finit en els casos d'elevació de clític són els mateixos factors que intervenen a les oracions principals (en català, portuguès i castellà medievals). Noteu que els exemples de (62) són d'oracions subordinades amb verb finit.

Com es pot veure a (63), també es documenten casos d'elevació de clític a les oracions finites negatives i, en aquests casos, el clític també apareix, com seria d'esperar, proclític al verb finit.

- (63) a. Rancur-me de I bou de Oliba d'Ares, e no·l·i vol redre (XI, *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, 1080-1095; Moran & Rabella 2001: 58-60).
 b. Aquesta remembransa à feita P. De Canet per so que hom no li·o puscha negar (primer quart del segle XIII, *Reconeixement de deutes a Pere de Canet*; Moran & Rabella 2001: 106-107).
 c. Dix lo pagès: En aquella casa, sènyer, no·i és cessar mal (XIII, Ramon Llull, *Meravelles*, 125, 8; Fischer 2002: 33, ex. 26).
 d. si han mester una falcia [...] nols ne cal exir de casa (per axò) (XIV, Bernat Metge, 2662; Par 1923: 29).
 e. la ardor de luxuria que elles han no lat vull dir [...] e tu hi sabs prou si dissimular no ho vols (XIV, Bernat Metge, 2443; Par 1923: 33).

Els exemples de (64) inclouen oracions principals amb verb finit i, per tant, com que no estan introduïdes per cap tipus d'element que desencadeni la proclisi, presenten configuracions enclítiqües. Par (1923: §1202, 502) documenta aquestes estructures

amb pujada de clíctic i enclisi al verb finit a Bernat Metge amb els verbs *convenir* i *entendre*. Nosaltres trobem el mateix tipus d'estructura amb els verbs *tenir*, *voler*, *poder*, *venir*, *tornar*, *deure*, *plaure*, *acabar de*, *entendre*.

- (64) a. Juro ego [...] che [...] treva et paz tenré et a mos òmens tener la mannaré (XII, *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell*, 1098-1112; Moran & Rabella 2001: 64-65).
- b. e per aytal ençercament porás-lo atrobar e conexer (XIII, Ramon Llull, *Virtuts e Pecats*, 169; Batllori, Sánchez & Suñer 1995: 200, 18e).
- c. Venen-vos-ho proferir per tal que mils los en creats (XIV, Jaume I, *Crònica*, 300; *DCVB* s.v. 'en').
- d. Encontinent tornen ho menjar (XIV, Bernat Metge; Moll 1991: 232).
- e. E yo deig ho saber» (XIV, Bernat Metge; Moll 1991: 232).
- f. Plàcia-us haver pietat de mi, car ço que natura que m'ha dat [...] (XIV, Bernat Metge, *Lo somni*, 43, 28; Fischer 2002: 31, ex. 25a).
- g. acaba li de dir ço que has lexat. Volgra que encare hi hagues a comensar (XIV, Bernat Metge, 3349; Par 1923: 32).
- h. Què és açò que entenents a fer d'aquesta batalla? Entenets la relexar [...] o entenets la menar a fi (XV, *Curial*; Moll 1991: 232).

Com hem comentat anteriorment, Fischer (2002: 51-52) afirma que l'elevació de clíctic és obligatòria en construccions perifràstiques d'infinitiu (causatives i de control) del català medieval. Els exemples²¹ que se citen a continuació demostren que no és així. Cal tenir en compte, però, que aquestes construccions són poc freqüents en contrast amb els casos d'elevació de clíctic.²²

21. Aquests exemples semblen indicar que hauríem de considerar que el clíctic pot no pujar a partir del segle XIV. Hauríem de disposar d'un corpus més exhaustiu a fi i efecte de comprovar si hi ha exemples d'aquest tipus abans del XIV.

22. En alguns exemples fins i tot es documenta la reduplicació del clíctic:

- (i) a. «La condició de nostre enteniment, sobreillustre senyora, que sol en la veritat reposa, me fa més prop acostar-me, demanant, en do de gràcia inestimable, la vostra prudent senyoria me declare d'aquest nostre valencià, cavaller (XV, Joan Roís de Corella, *Sep*, 12).
- b. Ne accidieris in vinculis eius, ço és que-t guarts de desexir-te dels ligams divinals (XIV, Francesc Eiximenis, *OFE*, 434, capítol CCCCXXXIII).
- c. Crec que, delliure de tants passats treballs, desitges dels que encara t'esperen guardar-te, e vols per causa l'estima de ma bellea, en excusa de ton poc ànimo (XV, Joan Roís de Corella, *Aqu*, 2).
- d. Fuí privilegiada en la vida d'aquest món que la mia carn jamás no em temptà ésser-me rebelle, significant que no tenia l'amargor del pecat original (XV, Joan Roís de Corella, *Vís*, 1).

- (65) a. No vulles que malícia vença lo teu cor, mas tu per lo bé que Deus t' à dat vuylls vençre lo mal qui t'és propositat e deus créxer-te la tua bonea (xiv, Francesc Eiximenis, *OFE*, 824, capítol DCCCXXIV).
- b. continença, de tanta pudicícia feien mostra, que senda alguna no lleixaven per on als extrems de la sua honestat pogués acostar-se (xv, Joan Roís de Corella, *Par*, 5).
- c. ab empenes de verdadera amor enutjant, l'endreces. E, encara parlant, per l'aire començà llunyar-se de la sua vista (xv, Joan Roís de Corella, *JuI*, 12).
- d. sia pagada, e vostres ministres, per oblit e no per frau, han deixat de pagar-la (xv, Joan Roís de Corella, *Ann*, 17).
- e. Doncs, puix sens tu lo meu ésser no es troba triumfant, reina de gran prudència, acaba de fer-me vencedor (xv, Joan Roís de Corella, *Med*, 1).

D'altra banda, també documentem la configuració de (66) que se sol considerar inversió estilística. La frase de (66d) mostra clarament que hi ha hagut moviment de l'oració d'infinitiu (és a dir, moviment de XP) i no moviment del verb [-finit] (o sia, moviment de nucli). Per tant, no es tracta d'un cas d'inversió estilística.

- (66) a. agutor la ti seré ad tenere et a defendere quantra totos omines qui te-n tolrán o qui tolre te-n buegan (xi, *Jurament*, 1047-1098?; Moran & Rabella 2001: 5).
- b. sabras traure daquestes paraules lo such qui exir ne deu (xiv, Bernat Metge, 2175; Par 1923: 27).
- c. Aytal enveja que ha home envejós es figura que home envejós, si fer-ho podia, faria de si matex Deu (xiii, Ramon Llull, *Virtuts e Pecats*, 227).
- d. se llevà del seu llit, car lo desig que d'acórrer-me tenia li portava novella força (xv, Joan Roís de Corella, *Tel*, 1).

3.2.3 Cliticització al gerundi

Par (1923: 501) diu que el català sempre presenta enclisi al gerundi (tot i que no dóna exemples de frases de gerundi negatives). Sembla que les frases de gerundi negatives, com les d'infinitiu negatives, podrien presentar sempre enclisi en català

e. fatigat marit dins les portes de la sua casa, que ab gran treball soferir podia la bella vista de Proca no li forçàs descobrir-li la ficta enganosa figura; e dins si deia: Oh, més foll que tots los homes. Per què allargue delit de cosa tan desitjada? (xv, Joan Roís de Corella, *Par*, 1).

antic. És un aspecte que hem d'acabar de determinar, per la qual cosa deixem aquesta qüestió per a estudis posteriors.²³

3.2.4 Cliticització a les estructures de participi

En les construccions de participi el pronom àton no cliticitza al participi sinó que sempre hi ha elevació de clíctic, tot i que es poden donar dues configuracions diferents. D'una banda, a les oracions principals el pronom àton pot aparèixer proclític al verb flexionat en presència dels elements inductors de proclisi que hem esmentat en epígrafs anteriors –vegeu (67).

- (67) a. Quan a ella és manat estar, totes les portes li són tancades; puis obren-se con li és manat lo contrari (XIV, Francesc Eiximenis, *Contes i Faules*, 29, 22; Fischer 2002: 31, ex. 24).
- b. e apenes na passada una barcada (d'ànimes) (XIV, Bernat Metge, 1937; Par 1923: 27).
- c. la dita concepcio, per tal com los doctors catholichs ne han tengudes diverses oppinions (XIV, Bernat Metge, 1510; Par 1923: 27).
- d. mes ne son passionats los homens (d'aquexa malatía) (XIV, Bernat Metge, 3398; Par 1923: 28).
- e. ¿Saps qui ten ha forçat? (a amar) (XIV, Bernat Metge, 2873; Par 1923: 29).

D'altra banda, el pronom àton es pot trobar darrere del verb flexionat –com es pot veure a (68)– o darrere el participi i davant de l'auxiliar, a les construccions d'avantposició estilística que s'exemplifiquen a (69):

- (68) a. ¿havets les ne fetes? (de bones) (XIV, Bernat Metge, 1301; Par 1923: 27).
 - b. E veu-los que staven en un rotle fet; demaná-ls de que parlaven [...] e ha-ns-ho ací declarat (XV, *Tirant*; Fabra 1912: 124).
 - c. Aquest Mars és planeta calt, e és-li atribuïda una virtut (XV, *Curial*; Moll 1991: 232).
- (69) a. axí co lo bispe feta la à escriure (XII, *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell*, 1098-1112; Moran & Rabella 2001: 64-65).
 - b. ¿lexar anar?: guardat ne seras (XIV, Bernat Metge, 2900; Par 1923: 27).
 - c. promés li ho havem (XIV, Jaume I; Fabra 1912: 167 i Fabra 1983-1984: 128).

23. En portuguès antic hi ha enclisi a les oracions de gerundi afirmatives i proclisi a les oracions de gerundi negatives.

3.2.5 L'avançament estilístic

Quant a l'avançament estilístic, l'anàlisi de Fischer (2002) prediu que no pot coexistir amb la negació. Els exemples tant d'avançament estilístic d'infinitiu del català medieval –vegeu (70)– com els d'avançament estilístic de participi del català medieval –a (71)– demostren, per tant, que l'anàlisi d'aquesta autora presenta mancances.

- (70) a. e per aquela demanda que el nos feve que n'erem estaz e.l poder dels promes de Val Ferera e que aviem guarit que nos dar non.o deviem, que anc nul temps de nostra memبرانça no ere estat donat ni demanat (XIII, *Carta del Bisbe d'Urgell*, 1257-1269; Russell-Gebbett 1965: 109).
- b. De ipsos chastellos de Aringgo et de Oriti go fideles vos ende seré; go no llos vos devetaré ni devetare no llos vos faré» (XI, *Jurament Feudal*, 1028-1047; Nadal & Prats 1982: 297 i Moran & Rabella 2001: 46).
- c. De esta ora ad avante non ti deceberé, ni deceber non ti faré de tua vita ni tua me[m]bra qui in corpore vestro si tene (XI, *Jurament feudal de fidelitat*, 1047-1098; Moran & Rabella 2001: 54).
- d. [...] *car* contrastar no li porien (XIII, Ramon Llull, *Meravelles*, 45, 23; Fischer 2002: 151, ex. 209b).

Noteu que en els exemples de (70) i (71) la negació precedeix el pronom àton, el qual apareix proclític al verb finit. Això implica que en les construccions $V_{[-fin]} - V_{[+fin]}$, originades per la inversió estilística, el clític no és enclític a l'infinitiu sinó proclític al verb finit –vegeu, però, (66d) on es mostra la possibilitat que hi hagi enclisi a l'infinitiu quan hi ha avantposició de l'oració infinitiva.

- (71) E soplicà e requerí lo dit Jo. Gil al dit justícia que pus aquel dit Matheu a éi pagar no volia ni pagat no l'avía, que li degué donar licència de vendre lo dit cavayl [...] (*Crimis*, 1282, 83, R142; Pérez-Saldanya, íd.).

3.3. PRONOMS FORTS, PRONOMS CLÍTICS I CONSTRUCCIONS AMB REDUPLICACIÓ DE CLÍTIC

Finalment, cal tenir present que el català antic també s'assembla al portuguès i al castellà antics en el fet que els pronoms tòpics poden aparèixer en les configuracions

de (72) i (73). Es tracta de contextos en què la llengua actual només admet pronoms àtons o doblament de clíctic –com a (74).

- (72) a. On jo dig a vós e-us faz saber qe jo no vul entrar em-pleit ab Na Blanca (xiii, *Carta arquebisbe Tarragona*, 1215-1225; Moran & Rabella 2001: 102).
b. e ab gran crits, apagants lo so que jo feia, acostaren-se a mi (xiv, Francesc Eiximenis, *Contes i Faules*, 89, 18; Fischer 2002: ex. 4, 6a i 44, 62).
c. si lur marit mana a elles alcuna cosa honesta (xiv, Bernat Metge, 2449; Par 1923: 34).
d. la tua humanitat dona a nos (xiv, Bernat Metge, v. 46; Par 1923: 34).
- (73) a. has loat tu mateix (xiv, Bernat Metge, 2203; Par 1923: 21).
b. he ell posat primer (xiv, Bernat Metge, 548; Par 1923: 34).
c. al qual jo coman mi e tots mos afers (xiv, Bernat Metge, v. 88; Par 1923: 34).
d. si vols haver per genre mi (xiv, Bernat Metge, v. 162; Par 1923: 34).
e. tostemps he conegut tu per bo (xiv, Bernat Metge, v. 159; Par 1923: 34).
- (74) a. Prec-vos que m'ojats tots a mi un poc (xiv, Bernat Metge, *Lo somni*, 18, 5; Fischer 2002: 44, ex. 60).
b. Comtessa, a mi par que vós me donau bon consell (xv, Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc*, 81, 29; Fischer 2002: 27, ex. 18).
c. car a mi no-m desplaurie que ells fossen castigats e applanats (xvi, *La fi del Comte d'Urgell*, 68, 12; Fischer 2002: 60, ex. 96b).
d. si me la veuen a mi, pensaran que la he robada (xvii, Joan Guàrdia, *Guerra i Vida Pagesa*, 129, 785; Fischer 2002: 61, ex. 97b).
e. Ja em basta a mi el deixat tan dolça (xviii, Joan Ramis, *Lucrecia*, 168, 25; Fischer 2002: 61, ex. 98).

4. CONCLUSIÓ

En aquest article hem analitzat els pronoms àtons del català des d'una perspectiva comparativa. Evidentment, falta acabar d'examinar alguns aspectes rellevants i fer una valoració quantitativa pel que fa a la variació enclisi/proclisi a les oracions afirmatives neutres, entre d'altres aspectes. Ja podem concloure, però, que els clítics del català antic presenten un comportament molt similar al dels pronoms àtons d'altres llengües romàniques com ara el castellà, el portuguès i el francès medievals. Cal afegir, a més, que, com ja hem comentat, el català antic té unes quantes especificitats que el fan diferent de la resta de llengües romàniques.

A continuació s'ofereix una síntesi dels resultats als quals hem arribat a partir de l'observació dels pronoms àtons en els textos catalans medievals.

A les oracions principals finites, l'enclisi és el patró més comú (i no marcat) pel que fa a la col·locació dels pronoms àtons. L'enclisi al verb finit es produeix independentment de la posició en què es trobi el verb, és a dir, presenta una freqüència elevada tant en oracions amb verb inicial com en oracions en què el verb ocupa la segona o tercera posició. A les oracions principals finites la proclisi es documenta en dos tipus de situacions: la proclisi és la posició obligatòria dels clítics a les oracions que inclouen constituents introductors de proclisi en posició preverbal (marcadors negatius, quantificadors, alguns adverbis, sintagmes qu- i sintagmes focalitzats contrastivament, en termes de Zubizarreta 1999); hi ha variació entre proclisi i enclisi (tot i que la proclisi és molt menys freqüent) a les oracions que no inclouen constituents introductors de proclisi (és a dir, a les oracions principals que anomenem «neutres»). La baixa freqüència de la proclisi en els contextos de variació suggereix que era l'ordre més marcat pel que fa a les oracions principals afirmatives neutres i, per tant, que era una estratègia d'emfatització. Aquesta hipòtesi recolza en el fet que a les oracions principals finites la proclisi s'associa generalment amb valors emfàtics en aquelles llengües romàniques contemporànies en què l'enclisi és l'ordre més comú en aquest tipus d'oracions.²⁴

El patró normal pel que fa a la col·locació del pronoms clítics del català medieval a les oracions subordinades finites és la proclisi, tot i que l'enclisi es documenta de manera esporàdica en alguns tipus d'oracions subordinades. En català medieval, a les subordinades finites, paral·lelament al que passa a les oracions principals, els pronoms clítics apareixen sempre en una posició d'adjacència estricta al verb.

Quant a les oracions finites, si comparem el català amb la resta de llengües romàniques medievals, podem concloure que el català s'agrupa amb el castellà, el portuguès i el gallegc medievals pel que fa a: (i) la clara preferència per l'enclisi a les oracions principals, fins i tot quan el verb no es troba en posició inicial;²⁵ (ii) el fet que

24. Com que el portuguès i el gallegc contemporanis conserven algunes propietats que foren comunes a les llengües ibèriques medievals pel que fa a la sintaxi dels clítics, el coneixement de les gramàtiques del portuguès i el gallegc contemporanis pot ajudar-nos a comprendre millor les gramàtiques de les llengües ibèriques medievals (en l'aspecte que ara ens ocupa).

25. Segurament, la freqüència de l'enclisi en contrast amb la proclisi, pel que fa a les oracions finites, anirà disminuint progressivament entre el segle XIII i el segle XVI, com passa en castellà, portuguès i gallegc

la proclisi és gairebé l'ordre general a les oracions subordinades finites (amb un nombre molt reduït d'excepcions); (iii) l'obligatorietat de la proclisi a les oracions principals amb introductors de proclisi.²⁶ De totes maneres, el català medieval també presenta algunes característiques que l'allunyen del castellà, el portuguès i el galleg medievals, i l'apropen al francès antic. De fet, el català medieval desconeix la interpolació, que en francès es documenta de manera molt residual en els textos més antics, i que era una característica comuna del castellà, el portuguès i el galleg medievals. D'altra banda, el català admet la col·locació dels pronoms clítics en posició inicial dins l'oració (incloent-hi els casos en què apareix darrere de la conjunció copulativa) des de molt abans que la resta de les llengües romàniques ibèriques, i amb una cronologia aproximada a la del francès, la qual cosa fa que es desvinculi molt aviat dels efectes de la llei Tobler-Mussafia.

A les oracions no finites, el català es comporta com la majoria de les llengües romàniques medievals pel que fa a l'obligatorietat de l'elevació de clíctic a les perífrasis verbals amb participi passat i a la forta preferència per l'elevació dels clítics de les perífrasis verbals d'infinitiu, tot i que en aquest últim cas es trobin exemples de clització a l'infinitiu ja en català medieval (tal com passa en altres llengües germanes). L'enclisi obligatòria a l'infinitiu i possiblement també l'enclisi obligatòria al gerundi²⁷ són trets específics del català (que no sembla compartir amb altres llengües romàniques medievals).

MONTSERRAT BATLLORI
Universitat de Girona
NARCÍS IGLÉSIAS
Universitat de Girona
ANA MARIA MARTINS
Universidade de Lisboa

medievals. En aquest treball no s'ha pogut portar a terme el tipus d'estudi quantitatiu indispensable per a comprendre plenament l'evolució de la sintaxi dels clítics del català.

26. Pel que fa a la col·locació proclítica general a les oracions negatives, cal tenir en compte que, entre els introductors de proclisi, s'hi han d'incloure els marcadors negatius. L'obligatorietat de la proclisi a les oracions negatives (finites) i el fet que les oracions subordinades finites presenten proclisi de manera pràcticament general (amb poques excepcions) són característiques comunes a totes les llengües romàniques.

27. Cal observar un corpus més extens per tal de poder confirmar si l'enclisi al gerundi és efectivament obligatòria.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER, A. M. & F. de B. MOLL (1930-1961) *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexical i etimològic de la llengua catalana*, Palma de Mallorca. [<http://dcvb.iecat.net>.]
- ÁLVAREZ, R. & X. XOVE (2002) *Gramática da Lingua Galega*, Vigo, Galaxia.
- ÁLVAREZ, R., X. L. REGUEIRA & H. MONTEAGUDO (1986 [3^a ed. 1992]), *Gramática Galega*, Vigo, Galaxia.
- BADIA i MARGARIT, A. M. (1947) «Los complementos pronominalo-adverbiales derivados de *ibi* e *inde* en la Península Ibérica», *RFE*, xxxviii, pp. 40-47.
- BARBOSA, P. (1993) «Clitic Placement in Old Romance and European Portuguese», *Papers from the Twenty-Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago, Chicago University Press.
- (1996) «Clitic Placement in European Portuguese and the Position of Subjects» dins A. L. HALPERN & A. M. ZWICKY (eds.) *Second Position Clitics and Related Phenomena*, Stanford, California, CSLI Publications, pp. 1-40.
- BATLLORI, M., C. SÁNCHEZ & A. SUÑER (1995) «The Incidence of Interpolation on the Word Order of Romance Languages», *Catalan Working Papers in Linguistics*, 4/2, pp. 185-209.
- BENINCÀ, P. (1995) «Complement clitics in Medieval Romance: the Tobler-Mussafia Law» dins A. BATTYE & I. ROBERTS (eds.) *Clause Structure and Language Change*, New York, Oxford University Press, pp. 325-344.
- CALVERAS, J. (1926a) «Il·lustracions lingüístiques. Les formes regides sense preposició del pronom de tercera persona», *LPC* III/14 (febrer 1926), pp. 171-174.
- (1926b) «Il·lustracions lingüístiques. Del pronom de tercera persona. II. Datiu plural diferenciat», *LPC* III/17 (maig 1926), pp. 426-435.
- (1928-1934) «Consultes de llenguatge», *Catalunya Social* [n. 16 (6/04/1929), n. 17 (20/04/1929), n. 20 (1/06/1929), n. 80 (4/03/1933)].
- (1929a) «Serà potser també una forma dolenta a la manera de *sigut* l' *els hi* d'aquesta dita popular: *Els hi diré que tornin demà?*», *CS* IX/408 (6 d'abril de 1929), pp. 269-270, Cons. [15] 16.
- (1929b) «En la forma *els hi* datiu, escrita i tot *elzi*, no hi ha un ús indegut de l'adverbial *hi* com a datiu?», *CS* IX/410 (20 d'abril de 1929), p. 310, Cons. [16] 17.

- (1929c) «La combinació *els hi* equivalent a *els els* en aquest exemple: *si et demanen els llibres, dóna'ls-hi*, és dolenta gramaticalment?», *CS IX/416* (1 de juny de 1929), pp. 428-429, Cons. [17] 20.
- (1933) «En les publicacions actuals sovint ensopego amb les combinacions de pronoms *la hi*, *li la* i *li ho* per comptes de *l'hi*. ¿A què obeeixen aquestes novetats?», *CS XIII/604* (4 de març de 1933), p. 139, Cons. [18] 80.
- CARDOSO PIRES, J. (1997) *De Profundis, Valsa Lenta*, Lisboa, Dom Quixote. [4ª ed.]
- CHENERY, W.H. (1905) «Object-pronouns in dependent clauses: A study in Old Spanish word-order», *Publications of the Modern Language Association of America*, 20/1, pp. 1-151.
- CINTRA, L. F. L. (1954) *Crónica Geral de Espanha de 1344: Edição crítica do texto português*, vol. 2, Lisboa, Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- DCVB: vegeu ALCOVER.
- EIJK, P. VAN DER (1989) «A colocação do pronome clítico em português», *Boletim de Filologia*, 32, pp. 27-63.
- FABRA, P. (1983-1984) *Converses filològiques*, Joaquim Rafel (ed.), Barcelona, Edhasa. [2 vol.]
- FISCHER, S. (2002) *The Catalan Clitic System. A Diachronic Perspective on its Syntax and Phonology*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- FONTANA, J. M. (1993) *Phrase Structure and the Syntax of Clitics in the History of Spanish*, Ph. D. Dissertation, University of Pennsylvania.
- (1997) «On the Integration of Second Position Phenomena» dins A. VAN KEMENADE & N. VINCENT (eds.) *Parameters of Morphosyntactic Change*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 207-249.
- GRANBERG, R. A. (1988) *Object pronoun position in Medieval and Early Modern Spanish*, Ph. D. Dissertation, Los Angeles, University of California at Los Angeles.
- HALPERN, A. (1995) *On the Placement and Morphology of Clitics*, Stanford, Dissertations in Linguistics CSLI Publications.
- HALPERN, A. & J. M. FONTANA (1994) «X⁰ Clitics and X^{max} Clitics», *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics WCCFL XII*, Stanford, CA, CSLI Publications.
- Homilies*: COROMINES, J. (1976) «Les homilies d'Organyà. Edició crítica, millorada i anotada», *Entre dos llenguatges*, vol. 1, Barcelona, Curial, pp. 127-153.

- HUBER, J. (1933 [1ª ed. 1986]) *Gramática do Português Antigo*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian.
- KAISER, G. (1992) *Zur Grammatik der klitischen Personalpronomina im Französischen und Portugiesischen: Eine synchronische und diachronische Analyse im Rahmen der Prinzipien- und Parametertheorie*, Ph. D. Dissertation, Universität Hamburg.
- KENISTON, H. (1937) *The Syntax of Castilian Prose. The Sixteenth Century*, Chicago, The University of Chicago Press.
- KOK, A. de (1985) *La Place du pronom Personnel Régime Conjoint en Français: Une étude diachronique*, Amsterdam, Rodopi.
- LABELLE, M. & P. HIRSCHBÜHLER (2005) «Changes in clausal organization and the position of clitics in Old French» dins M. BATLLORI, M.-L. HERNANZ, C. PICALLO & F. ROCA (eds.) *Grammaticalization and Parametric Change*, Oxford, Oxford University Press, pp. 60-71.
- LAWTON, R. (1966) «La syntaxe des pronoms personnels atones en ancien portugais: La phrase principale à sujet initial et à verbe initial», *Actas do V Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros*, vol. 3, Coimbra.
- LOBO, T. (1996) «La syntaxe des pronoms personnels atones en ancien portugais: La phrase principale à sujet initial et à verbe initial», *Actas do V Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros*, Vol. 3, Coimbra.
- MARTINEAU, F. (1991) «Clitic climbing in infinitival constructions of Middle French» dins D. WANNER & D. A. KIBBEE (eds.) *New Analyses in Romance Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins.
- MARTINS, A. M. (1994a) *Clíticos na história do português*, Ph.D. Dissertation, University of Lisbon.
- (1994b) «Enclisis, VP-deletion and the Nature of Sigma», *Probus* 6, pp. 173-205.
- (1995) «Clitic placement from Old to Modern European Portuguese» dins H. ANDERSEN (ed.) *Historical Linguistics 1993*, Amsterdam, John Benjamins.
- (2000a) «A Minimalist Approach to Clitic Climbing» dins J. COSTA (ed.) *Portuguese Syntax: New Comparative Studies*, Oxford, Oxford University Press, pp. 169-190. [Revisat i reimprès de: M. Martins (1995) «A Minimalist Approach to Clitic Climbing», *Papers from the 31st Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, pp. 215-239].
- (2001) *Documentos Portugueses do Noroeste e da Região de Lisboa: Da Produção Primitiva ao Século XVI*, Lisboa, Imprensa Nacional / Casa da Moeda.

- (2003a) «Deficient pronouns and linguistic change in Portuguese and Spanish» dins J. QUER, J. SCHROTEN, M. SCORRETTI, P. SLEEMAN & E. VERHEUGD (eds.) *Romance Language and Linguistic Theory 2001: Selected Papers from 'Going Romance', Amsterdam, 6-8 December 2001*, Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins, pp. 213-230.
- (2003b) «From Unity to Diversity in Romance Syntax: Portuguese and Spanish» dins K. BRAUNMÜLLER & G. FERRARESI (eds.) *Multilingualism in European Language History*, Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins, pp. 201-233.
- (2005) «Clitic placement, VP-ellipsis and scrambling in Romance» dins M. BATLLORI, M.-L. HERNANZ, C. PICALLO & F. ROCA (eds.) *Grammaticalization and Parametric Change*, Oxford, Oxford University Press, pp. 175-193.
- MATEUS, M. H. M. (1980) *Vida e Feitos de Júlio César*, Lisboa, Seara Nova & Comunicação.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1946) *Cantar de Mio Cid: Texto, Gramática y Vocabulario*, vol. 3, Madrid, Espasa-Calpe. [1980.]
- (1965) *Crestomatía del Español Medieval*, Madrid, Gredos.
- (1919) *Documentos Lingüísticos de España. I: Reino de Castilla*, Madrid, Centro de Estudios Históricos. [1929.]
- ed. (1978) *Primera Crónica General de España, editada por Ramón Menéndez Pidal con un estudio actualizador de Diego Catalán*, vol. 1, Madrid, Gredos. [1979.]
- MEYER LÜBKE, W. (1897) «Zur Stellung der tonlosen Objektspronomen», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 21, pp. 313-334.
- MOLL, F. de B. (1991) *Gramàtica històrica catalana*, València, Universitat de València.
- MORAN, J. & J. A. RABELLA (2001) *Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona, Proa, Clàssics Catalans.
- MUSSAFIA, A. (1886) «Una particularità sintattica della lingua italiana dei primi secoli» dins G. I. ASCOLI *et al.* (eds.) *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Canello*, Firenze, LeMonnier, pp. 255-261.
- NADAL, J. M. & M. PRATS (1982) *Història de la Llengua Catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- NIEUWENHUIJSEN, D. (1998) *Cambios en la Colocación de los Pronombres Átonos en la Historia del Español*, Ph.D. dissertation, University of Groningen.
- (2006) «Cambios en la colocación de los pronombres átonos» a C. COMPANY (ed.) *Sintaxis Histórica del Español*, 2 vol., México, UNAM / Fondo de Cultura Económica, pp. 1337-1404.

- NUNES, J. J. (1932) *Cantigas d'Amor dos Trovadores Galego-Portugueses*, Lisboa, Centro do Livro Brasileiro.
- OGANDO, V. (1980) «A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval», *Verba*, 7, pp. 251-282.
- PÁDUA, M. P. C. DE (1960) *A Ordem das Palavras no Português Arcaico*, Coimbra, Instituto de Estudos Românicos.
- PAR, A. (1923) *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398)*, Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie (Begründet von Prof. Dr. Gustav Gröber).
- PAR, A. (1928) «'Curial e Güelfa'. Notes lingüístiques i d'estil», *Anuari de l'Oficina Romànica*, I, pp. 119-150.
- PÉREZ SALDANYA, M. «La negació i la concordança negativa en català antic», Ms.
- PIEL, J.-M. & J. MATTOSO (1980) *Livros Velhos de Linhagens*, Lisboa, Academia das Ciências de Lisboa.
- RAMSDEN, H. (1963) *Weak-Pronoun Position in the Early Romance Languages*, Manchester, Manchester University Press.
- RIBEIRO, I. (1995) «A Sintaxe da Ordem no Português Arcaico. O efeito V2», Dissertação de doutoramento, Universidade de Campinas (UNICAMP).
- RIVERO, M. L. (1986) «La tipología de los pronombres átonos en el español medieval y el español actual», *Anuario de Lingüística Hispánica*, II, pp. 197-220.
- (1986) «Parameters in the typology of clitics in Romance and Old Spanish», *Language*, 62, 4, pp. 774-807.
- (1991) «Clitic and NP Climbing in Old Spanish» dins H. CAMPOS & F. MARTÍNEZ-GIL (eds.) *Current Studies in Spanish Linguistics*, Washington, D. C., Georgetown University Press, pp. 241-282.
- (1997) «On two Locations for Complement Clitic Pronouns: Serbo-Croatian, Bulgarian and Old Spanish» dins A. VAN KEMENADE & N. VINCENT (eds.) *Parameters of Morphosyntactic Change*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 170-206.
- RUSSELL-GEWBETT, P. (1965) *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*, Oxford, Dauphin Book.
- SAID ALI, M. (1921, 2001) *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*, Brasília, Editora da Universidade de Brasília / São Paulo, Melhoramentos.

- (1927) *Gramática Secundária da Língua Portuguesa*, São Paulo, Melhoramentos. [1965, 6ª ed.]
- SALVI, G. (1990) «La sopravvivenza della legge di Wackernagel nei dialetti occidentali della Penisola Iberica», *Medioevo Romanzo*, 15, pp. 177-210.
- SILVA, M. C. V. DA (2003) *A Complementação Infinitiva em Textos Latinos dos Séculos XI e XII e Textos Portugueses dos Séculos XIII e XIV*, Ph.D. dissertation, University of Lisbon [Universidade Nova de Lisboa].
- SILVA, R. V. M. E (1989) *Estruturas Trecentistas: Elementos para uma Gramática do Português Arcaico*, Lisboa, Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- THURNEISEN, R. (1892) «Zur Stellung des Verbuns in Altfranzösischen», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 16, pp. 289-307.
- TOBLER, A. (1875) «Review of 'J. Le Coultre, De l'ordre des mots dans Chrétien de Troyes», *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, Stück 34, pp. 1057-1082. [Reimprès a: *Vermischte Beiträge zur Französischen Grammatik* V. 1902 i 1971, Amsterdam, Rodopi].
- TOBLER, A. (1889) «Pronominales Objekt zu Infinitiv oder Partizipium», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 13, pp. 186-191. [Reimprès a: *Vermischte Beiträge zur Französischen* II. 1902 and 1971. Amsterdam, Rodopi].
- ZUBIZARRETA, María Luisa (1999) «Las funciones informativas: Tema y foco» dins I. BOSQUE & V. DEMONTE (eds.) *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*, Madrid, Espasa, pp. 4215-4244.